

Зелянко, В.У. Рэалізацыя прынцыпу пераемнасці пры навучанні беларускай арфаграфіі / В.У. Зелянко // Беларус. мова і літаратура. – 2014. – № 9. – С. 3–8.

Зелянко В.У.

РЭАЛІЗАЦЫЯ ПРЫНЦЫПУ ПЕРАЕМНАСЦІ ПРЫ НАВУЧАННІ АРФАГРАФІІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЎСТАНОВАХ АГУЛЬнай СЯРЭДНЯЙ АДУКАЦЫІ

У артыкуле раскрываецца сутнасць агульнадыдактычнага прынцыпу пераемнасці ў навучанні, разглядаюцца напрамкі яго рэалізацыі ў працэсе навучання арфаграфіі. Аналізуюцца колькасныя і якасныя прырашчэнні ў змесце навучання арфаграфіі беларускай мовы на розных ступенях агульнай сярэдняй адукацыі. Выяўляецца лінгвістычны мінімум, неабходны для засваення вучнямі пэўных арфаграфічных правіл. Прыводзяцца прыклады падрыхтоўчых практыкаванняў, якія забяспечваюць рэалізацыю прынцыпу пераемнасці ў навучанні беларускай арфаграфіі.

У школьным курсе беларускай мовы арфаграфія вывучаецца на ўсіх ступенях агульнай сярэдняй адукацыі, таму, распрацоўваючы лінгваметадычную сістэму навучання арфаграфіі, неабходна забяспечыць рэалізацыю агульнадыдактычнага прынцыпу пераемнасці, сутнасць якога заключаецца ў «паслядоўнасці, сістэматычнасці размяшчэння матэрыялу, у апоры на вывучанае і на дасягнуты вучнямі ўзровень моўнага развіцця, у перспектывынасці вывучэння матэрыялу, ва ўзгодненасці ступеней і этапаў вучэбна-выхаваўчай работы» [1, с. 170]. Падкрэсліваючы ўзаемасувязь пераемнасці і перспектывынасці, М.Р. Львоў вызначае іх як два бакі адной з’явы: «гледзячы “зверху ўніз”, мы гаворым пра пераемнасць, гледзячы “знізу ўверх” – пра перспектывынасць у рабоце» [2, с. 4].

У сучаснай расійскай лінгваметодыцы Л.Ю. Камісаравай выдзелены чатыры напрамкі пераемнасці ў навучанні арфаграфіі рускай мовы [3, с. 18–22]:

- *метадалагічнае адзінства* (апора на тэорыю абагульнення В.В. Давыдава, у адпаведнасці з якой звесткі агульнага характару вывучаюцца раней, чым прыватныя (паняцце арфаграмы ўводзіцца перад вывучэннем канкрэтных правіл арфаграфіі); рэалізацыя прынцыпу паняційна накіраванага навучання арфаграфіі, сфармуляванага М.М. Разумоўскай);

- *мэтавае адзінства* (стратэгічная мэта бесперапыннага курса мовы – фарміраванне функцыянальнай пісьменнасці і функцыянальнай арфаграфічнай пісьменнасці як аднаго з яе асноўных кампанентаў);

- *зместавае адзінства* (дасягаецца за кошт агульнай паняційнай асновы (паняці «арфаграма», «апазнавальная прымета арфаграмы», «умовы выбару арфаграмы»), якая спрыяе ўсведамленню заканамернасцей пісьма);

- *працэсуальнае адзінства* (забяспечваецца шляхам выкарыстання ў якасці вядучай тэхналогіі праблемнага дыялогу, прапанаванай А.Л. Мельнікавай).

Як сведчыць адукацыйная практыка, найбольшую цяжкасць уяўляе рэалізацыя прынцыпу пераемнасці паміж I і II ступенямі агульнай сярэдняй адукацыі, на што не раз звярталі ўвагу педагогі і псіхолагі, у прыватнасці В.В. Давыдаў: «Пры распаўсюджванні навучання за межы пачатковых класаў не выдзяляюцца... асаблівасці і спецыфіка наступнай ступені... У любой дыдактыцы і методыцы можна знайсці палажэнне аб тым, што ў сярэдніх класах “ускладняецца змест”, “павялічваецца аб’ём” ведаў, якія атрымліваюць дзеці... Аднак тут не разбіраюцца падрабязна ўнутраныя змены “зместу і формы” навучання. Гэтыя змены апісваюцца толькі як колькасныя, без выдзялення, напрыклад, якаснай своеасаблівасці ведаў, якія ёсць у пачатковай школе... і ведаў, якія трэба даваць у чацвёртым-пятым, а затым у дзявятым і дзясятым класах» [4, с. 2–3].

Прааналізуем на колькасным і якасным узроўнях змест навучання арфаграфіі на I, II і III ступенях агульнай сярэдняй адукацыі.

Згодна з вучэбнай праграмай па беларускай мове для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з рускай мовай навучання (I–IV класы), правілы арфаграфіі засвойваюцца вучнямі ў II класе (раздзел «Гукі і літары») і III класе (раздзел «Слова»). Змест навучання арфаграфіі на I ступені агульнай сярэдняй адукацыі складаюць наступныя арфаграфічныя правілы:

- напісанне вялікай літары ў пачатку сказа, імёнах і прозвішчах людзей, назвах краін, гарадоў і вёсак, клічках жывёл;
- правапіс слоў з літарай ў;
- правілы пераносу слоў;
- правапіс галосных *о, э – а*;
- правапіс галосных *е, ё – я*;
- правапіс цвёрдых і мяккіх зычных: абазначэнне на пісьме мяккасці зычных літарамі *е, ё, і, ю, я і ь* (мяккім знакам); правапіс *д–дз, т–ц*; правапіс няпарных цвёрдых зычных і галосных пасля іх;
- правапіс парных звонкіх і глухіх зычных на канцы слоў і перад зычнымі;
- правапіс падоўжаных зычных;
- правапіс раздзяляльнага мяккага знака і апострафа;
- правапіс прыставак *аб-, ад-, над-, над-, з- (с-)* [5, с. 90–94].

У пачатку трэцяга і чацвёртага класаў прадугледжана паўтарэнне вывучаных у папярэднім класе арфаграфічных правіл:

- вымаўленне і правапіс галосных; вымаўленне і правапіс зычных; напісанне слоў з раздзяляльнымі знакамі; правапіс вялікай літары (III клас) [5, с. 93–94];
- правапіс галосных і зычных; напісанне слоў з раздзяляльнымі знакамі; правапіс прыставак (IV клас) [5, с. 97].

У V класе, акрамя названых, вывучаюцца новыя арфаграфічныя правілы (раздзелы «Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія», «Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія»):

- правапіс спалучэнняў *іё (ыё), ія (ыя), іе (ые)* у запазычаных словах;

- свісцячыя і шыпячыя зычныя, іх вымаўленне і правапіс;
- прыстаўныя зычныя і галосныя, іх правапіс;
- правапіс *і, й, ы* пасля прыставак;
- правапіс складаных слоў (знаёмства) [6, с. 14–16].

У XI класе пры вывучэнні раздзела «Правільнасць маўлення» адбываецца сістэматызацыя ведаў вучняў пра арфаграфічныя нормы беларускай мовы, удасканаленне правапісных уменняў і навыкаў па тэмах:

- напісанні, заснаваныя на фанетычным прынцыпе;
- напісанні, заснаваныя на марфалагічным прынцыпе;
- правапіс мяккага знака і апострафа;
- правапіс малой і вялікай літар;
- правілы напісання слоў разам, праз злучок і асобна [6, с. 44].

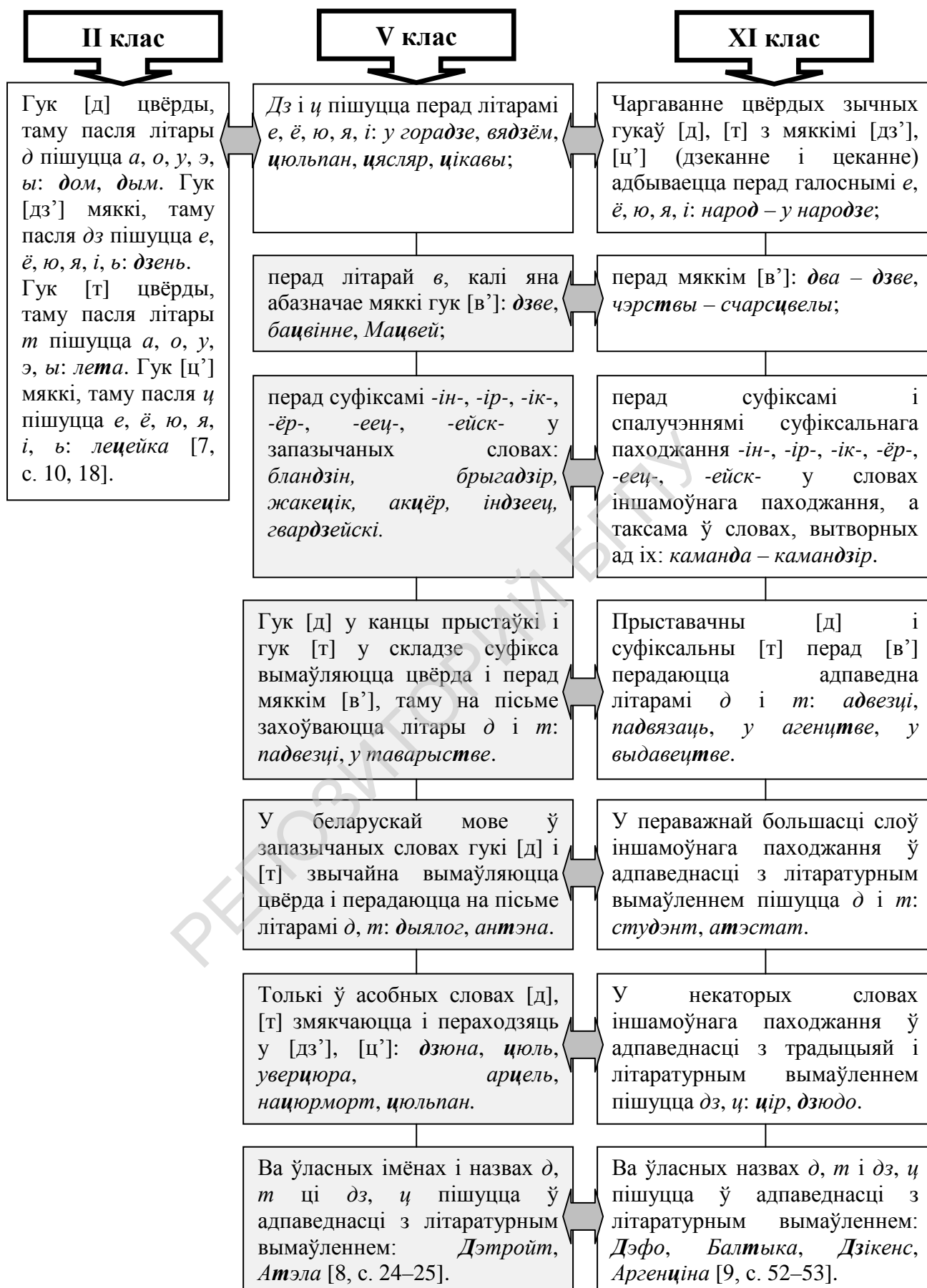
Акрамя павелічэння колькасці арфаграфічных правіл, якія павінны засвоіць вучні V–XI класаў у параўнанні з вучнямі пачатковай школы (колькаснае прырашчэнне), павялічваецца аб'ём арфаграфічных звестак у межах аднаго правіла і, як вынік, патрабаванні да ведаў, уменняў і навыкаў вучняў па арфаграфіі (якаснае прырашчэнне).

У якасці прыкладу параўнаем тэксты арфаграфічнага правіла «Правілапіс *дз, т і ц*», прыведзеныя ў вучэбных дапаможніках па беларускай мове для II, V і XI класаў (малюнак 1). Новыя ў параўнанні з папярэдняй ступенню навучання арфаграфічныя звесткі на малюнку выдзелены колерам.

Як відаць са схемы, у пачатковай школе вучні павінны ўсвядоміць зместавае «ядро» правіла: замест літар *д, т* перад *е, ё, ю, я, і* пішуцца адпаведна *дз, ц*. На II ступені агульнай сярэдняй адукацыі арфаграфічная інфармацыя, што падлягае засваенню, істотна пашыраецца: *дз і ц* пішуцца перад літарай *в*, якая абазначае мяккі гук [в'] (акрамя *д* у канцы прыстаўкі і *т* у складзе суфікса); перад суфіксамі *-ін-, -ір-, -ік-, -ёр-, -еец-, -ейск-* у запазычаных словах; у большасці іншамоўных слоў пішуцца літары *д і т*. Удасканаленне арфаграфічнай пісьменнасці вучняў адбываецца на III ступені агульнай

сярэдняй адукацыі ў працэсе замацавання і сістэматызацыі атрыманых раней ведаў.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Малюнак 1 – Змест правіла «Правіліс *д* і *дз, т* і *ц*»

у вучэбных дапаможніках па беларускай мове

Калі для паспяховага засваення правіла аб напісанні *д* і *дз*, *т* і *ц* вучням II класа неабходна авалодаць паняццямі «гук», «літара», «мяккі зычны», «цвёрды зычны», то вучні V класа, акрамя названых фанетычных і графічных паняццяў, павінны папярэдне засвоіць пэўныя звесткі з галіны марфемнай будовы слова («прыстаўка», «суфікс») і лексікалогіі («іншамоўныя словы»), а вучні XI класа – паняцце з галіны словаўтварэння («вытворнае слова»).

Такім чынам, рэалізацыя прынцыпу пераемнасці пры навучанні арфаграфіі прадугледжвае, з аднаго боку, апору ў вывучэнні новага матэрыялу на раней засвоеных правапісных звестках, з другога боку, ажыццяўленне міжпрадметных сувязей паміж арфаграфіяй і іншымі раздзеламі мовазнаўства. Пры гэтым трэба ўлічваць, што «вывучэнне арфаграфічнага матэрыялу на фоне іншых раздзелаў, якія складаюць яго лінгвістычную аснову, абавязвае для вырашэння пытанняў пераемнасці і перспектыўнасці дакладна выявіць той лінгвістычны мінімум па кожным раздзеле, які гарантуе стварэнне базы для фарміравання арфаграфічных навыкаў» [10, с. 72].

Напрыклад, лінгвістычны мінімум, неабходны для засваення вучнямі V класа правіла аб напісанні галосных *е*, *ё*, *я*, уключае:

- паняцце пра націскны і ненаціскны склады ў слове («У беларускай мове літара *ё* пішацца толькі пад націскам» [11, с. 147]);
- уменне вызначаць у слове першы склад перад націскам («У першым складзе перад націскам замест *е*, *ё* пішацца літара *я*» [11, с. 147]);
- уменне вызначаць у слове карань («У некаторых словах каранёвая *я* пішацца нязменна незалежна ад націску» [11, с. 147]);
- паняцце пра запазычаныя словы ў беларускай мове («У запазычаных словах у першым складзе перад націскам літара *е* заўсёды захоўваецца пасля *г*, *к*, *х*» [11, с. 148]).

Такім чынам, лінгвістычную аснову правіла аб напісанні галосных *е*, *ё*, *я* складаюць звесткі з іншых раздзелаў курса беларускай мовы: фанетыкі, складу слова і лексікі – «самага “неарфаграфічнага” раздзела школьнай праграмы» [10, с. 72].

Вызначэнне лінгвістычнага мінімуму, які вынікае са зместу арфаграфічнага правіла, забяспечвае эфектыўнасць падрыхтоўчага, або «нулявога» [10, с. 75], этапу работы над арфаграмай. Разам з тым трэба мець на ўвазе, што «праграма дае толькі пералік правіл аб напісаннях, якія падлягаюць вывучэнню ў розных раздзелах, а праблема актуалізацыі фанетычных і граматычных ведаў, уменняў і навыкаў для засваення і прымянення арфаграфічных правіл застаецца на вырашэнне настаўніка» [10, с. 75].

Лінгвістычны мінімум, неабходны для засваення вучнямі пэўнага арфаграфічнага правіла, арыентуе настаўніка на распрацоўку адпаведнай сістэмы падрыхтоўчых практыкаванняў, якая павінна ўключаць:

- *фанетыка-арфаграфічныя практыкаванні* (накіраваны на актуалізацыю ведаў і ўменняў па фанетыцы, неабходных для засваення вучнямі арфаграфічнага правіла);

- *марфеміка-арфаграфічныя практыкаванні* (спрыяюць узнаўленню ведаў па марфемнай будове слова, на аснове якіх у вучняў фарміруюцца арфаграфічныя ўменні);

- *лексіка-арфаграфічныя практыкаванні* (дазваляюць звярнуць увагу вучняў на семантыку і асаблівасці правапісу запазычаных слоў, якія складаюць выключэнне з арфаграфічнага правіла);

- *комплексныя практыкаванні* (лінгвістычную аснову такіх практыкаванняў, як правіла, складае тэкставы матэрыял, што спрыяе фарміраванню ў вучняў умення знаходзіць арфаграму, якое М.М. Разумоўская вызначае як фундаментальнае, паколькі без яго «правілы аказваюцца мёртвымі ведамі» [12, с. 37]).

Ніжэй прыводзяцца прыклады падрыхтоўчых практыкаванняў розных відаў, якія могуць быць выкарыстаны пры вывучэнні тэм «Правапіс галосных *o, э, а*», «Правапіс галосных *e, ё, я*».

Правапіс галосных *o, э, а*

- ***Фанетыка-арфаграфічнае практыкаванне***

Прачытайце пары слоў, пастаўце націск.

ноч – начаваць

цэны – цана

просьба – прасіць

рэзаць – адразаць

восем – васьмёрка

шэць – шасцёрка

Якія гукі вымаўляюцца пад націскам ў першых словах кожнай пары?
Якімі літарамі яны абазначаюцца на пісьме?

Які гук вымаўляецца на месцы [o], [э] не пад націскам? Якая літара пішацца замест o, э не пад націскам?

▪ **Марфеміка-арфаграфічнае практыкаванне**

З дапамогай прыставак *не-* або *без-* ад прыметнікаў *эфектыўны, эlegantны, эмацыянальны, эканомны* ўтварыце словы з супрацьлеглым значэннем. Запішыце прыметнікі парамі, пастаўце націск.

Зрабіце вывад аб напісанні літары э не пад націскам у пачатку запазычаных слоў і пасля прыставак.

▪ **Лексіка-арфаграфічнае практыкаванне**

«Пазнайце» слова, запазычанае з французскай мовы, па лексічным значэнні і даведцы аб паходжанні [13], упішыце слова ў табліцу, пастаўце націск.

Значэнне слова	Даведка аб паходжанні слова	Слова-адказ
аб'ява, паведамленне аб якім-небудзь мерапрыемстве, тавары, паслуге з мэтай прыцягнуць да яго ўвагу гледачоў, пакупнікоў, спажыўцоў	франц. réclame, ад лац. reclamare = крычаць	
прыбудаваная да дома адкрытая або зашклёная пляцоўка з дахам	франц. terrasse, ад лац. terra = зямля	
выдача ў доўг грошай або тавараў з растэрміноўкай выплаты	франц. crédit, ням. Kredit, ад лац. creditum = доўг, пазыка	
бывалы, вопытны воін; удзельнік вайны ў мінулым; стары заслужаны работнік, дзеляч у якой-небудзь галіне	франц. vétéran, ад лац. veteranus = стары, вопытны	
першы паказ спектакля, фільма і г.д.	франц. première = першая	
пастаноўшчык спектакляў,	франц. régisseur, ад лац.	

фільмаў, эстрадных ці цыркавых праграм	regere = кіраваць	
пераможца ў спартыўных спаборніцтвах, а таксама асоба або каманда, удастоеныя такога звання	франц. champion, англ. champion, ад лац. campus = поле бітвы	

Словы для даведкі: крэдыт, прэм'ера, рэклама, чэмпіён, тэраса, рэжысёр, ветэран.

Чаму ў запісаных вамі словах не пад націскам захоўваецца э?

▪ **Комплекснае практыкаванне**

Прачытайце тэкст. Да якога тыпу маўлення ён належыць? Пракаменціруйце правапіс выдзеленых літар.

Бабуля налівае ў даёнку цёплай вадзіцы, вешае на руку ручнічок, бярэ бохан хлеба і выходзіць на падворак:

– Белка, Зорка!

Кароўкі, выцягнуўшы шыі, бягуць да бабулі.

У Белкі болей чорнага, чым белага. Галава пакрыта густымі шарсцінкамі-завітушкамі. Вочы вялікія – па яблыку. Над імі ўзлятаюць чорныя вейкі, быццам крылы маладога шпачка. Шырокая грудзіна нібы перавязана, як у свацці, белым ручніком, а на нагах быццам светлыя шкарпэткі аж да каленяў – таму і Белка.

Зорка чырвоная, як восеньскае неба на захадзе. Вочы прыгожыя, ветлівыя. Рожкі невялікія, светлыя, нібыта рогі месяца-маладзіка. На шыі нібы завязаны аранжавы гальштук. На лбе светлая плямка – вось і Зорка (Паводле М. Бусько).

«Правапіс галосных е, ё, я»

▪ **Фанетыка-арфаграфічнае практыкаванне**

Падзяліце словы на склады, пастаўце націск, падкрэсліце першы склад перад націскам.

Сякера, панядзелак, намаляваць, камяністы, нязвыклы, бясхмарны, перасяліцца, кацяня, неспадзяваны, гандляваць.

Якая літара, што абазначае галосны гук, пішацца ў першым складзе перад націскам?

▪ **Марфеміка-арфаграфічнае практыкаванне**

Вызначце ў словах корань, пастаўце націск.

Свята, святочны, адсвяткаваць;

цяжкі, цяжэйшы, цяжкаваты;

сябры, сяброўка, пасябраваць.

Чаму літара я ў гэтых словах называецца каранёвай?

▪ **Лексіка-арфаграфічнае практыкаванне**

Вызначце ў кожным радку слова, якое прыйшло ў беларускую мову з іншай мовы.

Вясёлка, кефір, пяшчотны.

Вячэра, сяліба, генерал.

Бензін, пялёстак, спявак.

Якая літара, што абазначае галосны гук, пішацца ў гэтым слове ў першым складзе перад націскам? (настаўнік можа паведаміць вучням пра тое, што да прымет запазычаных слоў у беларускай мове адносяцца наяўнасць гукаў [ф], [ф’], спалучэнні *ge, ke, xe*).

▪ **Комплекснае практыкаванне**

Выпішыце з верша Я. Сіпакова словы, якія адпавядаюць наступнай схеме:

я	/
---	---

 (двухскладовае слова з націскам на другім складзе і літарай я ў першым складзе перад націскам).

З разамлелых пупышак

Выпырхнулі неяк раніцою

Мільярды зялёных птушанятак.

Абселі яны галінкі

І залопалі кволенькімі крыльцамі –

Мусіць, хацелі зляцець на зямлю,

Ды збаяліся...

Так і засталіся яны

на дрэвах сядзець да восені

І спяваць сваю зялёную песню...

Пра якіх «зялёных птушанятак» ідзе гаворка ў вершы?

Такім чынам, аналіз зместу навучання арфаграфіі беларускай мовы на I, II і III ступенях агульнай сярэдняй адукацыі дазваляе канстатаваць не толькі колькасныя прырашчэнні (павелічэнне колькасці арфаграфічных правіл), але і якасныя прырашчэнні (павелічэнне аб'ёму арфаграфічных звестак у межах аднаго правіла). Лінгвістычны мінімум, неабходны для ўсвядомленага засваення вучнямі пэўных арфаграфічных правіл, з'яўляецца асновай для распрацоўкі сістэмы падрыхтоўчых практыкаванняў, што забяспечваюць рэалізацыю прынцыпу пераемнасці ў навучанні арфаграфіі беларускай мовы.

Спіс цытаваных крыніц

1. Львов, М.Р. Словарь-справочник по методике преподавания русского языка : пособие для студентов пед. вузов и колледжей / М.Р. Львов. – М. : Изд. центр «Академия» ; Высшая школа 1999. – 272 с.

2. Львов, М.Р. Проблемы преемственности и перспективности в обучении русскому языку / М.Р. Львов // Преемственность и перспективность в обучении русскому языку : пособие для учителей / сост. А.Н. Матвеева. – М., 1982. – С. 4–15.

3. Комиссарова, Л.Ю. Основные направления преемственности при обучении орфографии в непрерывном курсе русского языка / Л.Ю. Комиссарова // Проблемы современного образования [Электронный ресурс]. – 2013. – № 1. – Режим доступа : http://pmedu.ru/downloads/full-text/2013_1.pdf. – Дата доступа : 11.12.2013.

4. Давыдов, В.В. Анализ дидактических принципов традиционной школы и возможные принципы обучения ближайшего будущего / В.В. Давыдов // Психологические особенности выпускников средней школы и учащихся

профессионально-технических училищ [Электронный ресурс]. – 1974. – Режим доступа : <http://evgenysavin.ucoz.ru/load/6>. – Дата доступа : 11.12.2013.

5. Учебные программы для учреждений общего среднего образования с русским языком обучения. I–IV классы / М-во образования Респ. Беларусь. – Минск : Нац. ин-т образования, 2012. – 240 с.

6. Вучэбная праграма для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання. Беларуская мова. V–XI класы / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2012. – 56 с.

7. Свірыдзенка, В.І. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 2 класа агульнаадукац. устаноў з рус. мовай навучання : у 2 ч. / В.І. Свірыдзенка. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2010. – Ч. 2. – 120 с.

8. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 5-га класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. / В.П. Красней [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2014. – Ч. 2. – 160 с.

9. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 11 класа агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / Г.М. Валочка [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2010. – 256 с.

10. Преемственность и перспективность в обучении русскому языку / В.В. Бабайцева [и др.] ; под ред. В.В. Бабайцевой, Г.К. Лидман-Орловой. – М. : НИИ школ МП РСФСР, 1979. – 101 с.

11. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік для 5-га класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання : у 2 ч. / В.П. Красней [і інш.]. – Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2014. – Ч. 1. – 160 с.

12. Разумовская, М.М. Основные направления в обучении орфографии / М.М. Разумовская // Преемственность и перспективность в обучении русскому языку : пособие для учителей / сост. А.Н. Матвеева. – М., 1982. – С. 35–50.

13. Мальцава, Т.А. Слоўнік французскіх запазычанняў у беларускай мове / Т.А. Мальцава. – Мінск : БДУ, 2009. – 208 с.